

ÖRÖKSÉGVÉDELEM FELSŐFOKON, ZÁVOD

Szöveg, fotó: **Szász Gábor**

THE NEXT LEVEL IN HERITAGE PROTECTION Závod

The community of Závod has 320 inhabitants. Most of its protected architecture was built at the turn of the 19th and 20th century. World War II and the political turmoils of history ended the era of well-being. Most of the Swabian population was forcibly relocated and the community was downgraded. Unemployment, aging and mass migration resulted in increasingly difficult conditions. Relocation and the frequent exchanges of inhabitants left almost no German-speaking population, while in came Hungarians from Upper Hungary and Seklers from Bukovina. Thanks to the diligence of the locals, most buildings survived the last 50 years in relatively good repair. In 2002, the local government placed the architectural values of the community under local protection, providing moral and financial support for the task as well as guidance by the Master Architect and volunteer labor, taking advantage of all tendering opportunities. The reconstruction works of an original fachwerk home were started in fall 2014.

Nem igazán tudok mit hozzátenni a Szász Gábor neve alatt futó többéves áldozatos munkát bemutató összeállításhoz. Amikor felkértek a település főépítési teendőinek ellátására, már javában zajlott ez az értékmentés, mely azóta is töretlenül folyik. Főépítésként csak tanácsokat adtam, illetve a főépítési pozíció által sugallt tekintélyhelyzetét használtuk fel az egyes esetekben. Annyit mégis hozzáfűznék, hogy az épített környezet értékmentése és ennek látható jelei csak az egyik fele a munkának. A másik, hogy az épületek nagy részével azért foglalkoztak, hogy látható eredménye legyen az emberek összefogásának, a helyben maradásnak a jelenleg folyó bürokratikus központosítással szemben. Nem volt ez olyan egyszerű. Most, hogy vidéken új közigazgatás keletkezik, egyre erősebb az igény a közösségek és civil szervezetek újbóli megerősödésére. Egy láthatatlan belső építésre és szellemi megújulásra van szükség, aminek látható jelei Závodon a felújított házakon már meglátszanak. Őszintén kívánom Szász Gábornak és társainak, hogy legyen elég hitük és erejük ehhez a munkához!

Csernyus Lőrinc

Závod község Tolna megyében, a Tolnai-dombság Völgység tájegységében fekszik. Lélekszáma kb. 320 fő. Lakói jórészt mezőgazdaságból éltek, a mai faluképet is ez határozza meg. A település területe és közvetlen környéke már az őskortól lakott, a faluhegy egykori szőlőiben 104 sírból álló népvándorlás kori sírmezőt tártak fel. Závod első írásos említése 1231-ből származik. A török hódoltság időszakában a falu elnéptelenedett. Első új lakói a vándorló ráccok voltak – a település délkeleti részét ma is „Rác-város”-nak („Raatzestad”) hívják. 1718-tól német telepesek érkeztek a mai Fulda környékéről, leszármazottaik ma is itt élnek. Jellegzetes dialektusuk máig megőrződött. Magukkal hozták a szőlőművelés, növénytermesztés és állattenyésztés, valamint az ezekhez kapcsolódó mesterségeik kultúráját. Építési kultúrájuk – ahogyan tudásuk és népszokásaik – szintén őshazájukból eredeztethető. Kezdetben a faváz szerkezetre épülő fachwerk építési módot alkalmazták. A vázat rözsefonásra tapasztott sárral, később vályogtéglával töltötték ki. Építkezésükben változást eredményezett Mária Terézia fafelhasználást korlátozó rendelkezése, miszerint fát csak a feltétlenül szükséges épületszerkezetekhez alkal-

mazhattak (tetőszerkezet, nyílászárók). A váltás nem zajlott le gyorsan: kezdetben az ismert technológiával építkeztek tovább, de a vázat vakolattal takarták. Később a fachwerk szerkezet elmaradt, helyette földfalakat (vert fal, vályogtéglá fal) építettek. A módosabb porták utcafronti homlokzati falai és a gazdasági épületek égetett téglából épültek homokkő alapokra, fedésük szalmazsúp volt.

Az épületállomány a 18–19. század fordulója és a II. világháború között szinte teljes mértékben kicserélődött. A majd ezer lelket számláló, virágzó, önellátó település lakóépületei széles ganggal, sok lakószobával, utcai díszítésükben polgári lakások jegyeit hordozva, igényes műszaki megoldásokkal épültek. A gazdasági épületek téglarchitektúrája gazdagon díszített, jó arányú homlokzatképzéssel. Ez az épületállomány alkotja Závod védelem alatt álló építészeti értékeinek gerincét. Az említett háztípussal méltatlanul keveset foglalkozik az építészettörténet. A ma még minden völgységi településen található szép példák, melyek részleteikben egyediek, mégis egységes utcaképeket alkottak. Ahogy ezt az egyöntetűséget, katonás rendet másutt természeti csapás (pl. Hollókőn vagy Torockón

tüzeset), úgy a völgységi falvakban – így Závodon is – egy gazdasági felfutás eredményezte. Viszonylag rövid idő alatt épült újjá a falu – minden bizonnyal ekkor számolták fel a fachwerk szerkezettel épült lakóházakat és pajtákat. Ha jól megfigyeljük, a még használható építőanyagot minden portán újra felhasználták, így találkozunk ma a pajták tetőszerkezetében felpikkelyezett, egykor sárral tapasztott keményfa elemekkel. Élénk vallási életüknek sok védett emléket köszönhetünk: szenteket megformáló szobrokat, kápolnákat, templomot, kálváriadombot, fészületeket.

A történelem viharai, különösen a II. világháború a jólét végét jelentették. A sváb lakosság jelentős részének kitelepítése, a szerepkör nélküli településsé minősítés, a városoktól mért jelentős távolság, a munkahelyek hiánya és a munkanélküliség, az elöregedés, a tömeges elvándorlás, az értelmiség eltűnése egyre nehezebb körülményeket eredményezett. A településről elköltözők közül sokan „magukkal vitték” a gazdasági épületeket is: a kibontott építőanyagot használták fel az új ház építéséhez. A lakosság lélekszáma időközben harmadára csökkent, mintegy háromszáz főre apadt.

Mai szemmel nézve az elmúlt ötven év pénztelensége szerencsés módon kevésbé bontotta meg az épületek egységét, az utcaképeket. A kitelepítések, népcserék következtében a sváb lakosság kis része maradt a településen, helyükre felvidéki magyarok és bukovinai székelyek kerültek. A helyben élők szorgalmának köszönhetően az épületállomány műszaki állapota nem romlott jelentősen, átvészelte az elmúlt ötven évet.

A település vezetése már a 80-as években felismerte a sajátos építészeti jegyeket mindvégig megőrző építészeti értékek jelentőségét, gondosan ápolta és újíttotta meg a jelentős számú vallási emléket. Összefogással újítt meg a kálváriadomb, a belterület körmeneti kápolnái, számos köztéri szobor és feszület. Szintén tanácsi, később önkormányzati támogatással sikerült megőrizni néhány faluképi jelentőségű lakóház utcai díszítését, utcáfronti kerítését. Nagy valószínűséggel senki sem beszélne ma Závod megmentett értékeiről, ha a falu vezetője három évtizeden át nem éppen Szász János, aki az értékmentést elindította, majd mindvégig az ezt támogató törekvések mellett állt. 2002-től Závodon rendelet szól az építészeti értékek helyi védelméről. A rendelet melléklete mintegy 70 védett pontot jelöl meg. A településen évente kiírt pályázathoz kapcsolódóan a képviselő-testület különít el meghatározott támogatási összeget. Ezt néhány éve a Závod Értékeiért Közalapítvány koordinálja. Egy 2003-ban beadott pályázat elnyerése óta a védett épületeket táblával jelölik, mely a „védett helyi érték” feliraton és a kis kerámia táblán kívül tartalmazza a porta egykori sváb nevét is. Az értékek megőrzése és megújítása terén végzett munkáért Závod község 2004-ben Podmaniczky-díjat kapott. A település számára elszalaszthatatlan lehetőségnek tűnt az Európai Unió SAPARD-programja, melynek falukép-rekonstrukciós koncepciója pontosan egyezett célkitűzéseivel. „Összefogással Závod építészeti értékeiért” című nyertes pályázatukkal 75%-os uniós támogatással a 2004-től 2006-ig tartó munkálatok során mintegy 30 lakóház, köztéri kút,

szobor, kerítés újulhatott meg. 2006 óta a tervezett és megvalósuló építési munkákat megbízott főépítész, Csernyus Lőrinc véleményezi. Érdekesség, hogy még az épületekre elhelyezhető parabolaantennákra vonatkozóan is rendelet született. A rendezési terv szerves része az értékvizsgálati munkarész, amely a védett épületállományon elvégezhető munkákat szabályozza.

Závod Község Önkormányzata 2007-ben elnyerte a hazánkban első alkalommal meghirdetett Helyi Építészeti Örökség Nívódíjat. „Élő, működő falu, ahol a megmaradt értékeket igyekeznek rendben tartani, az elpusztultakat jó színvonalon rekonstruálni... Ezzel egységes, a történeti értékeket előtérbe helyező utcaképeket, településkaraktert állítottak helyre hitelesen. A helyreállított lakóépületek megőrzik eredeti funkciójukat, hasznosításuk továbbra is biztosított...” – szól a díj indoklása. Az elmúlt években színvonalas kiadványt jelentetett meg, a templom sekrestye fölötti terében egyháztörténeti kiállítást rendeztek be, négy szobrot és két feszületet restauráltak, megújultak a körmeneti kápolnák. A Felsőnána–Závod 2011 egyetemi felmérő tábor lebonyolítását – mely egyházi kisméleket, tüzelőberendezéseket és fachwerk emlékeket dokumentált – Závod vállalta fel. 2013-ban a Tolna Megyei Honismereti Egyesület Egyed Antal-díjat adományozott az értékmegőrző munkáért.

▲ Diszes ereszcsonna elem utángyártott másolata
fotó:Csernyus Lőrinc

Külön sorokat érdemel egy valódi ritkaság megmentése: korabeli fachwerk lakóház rekonstrukciója zajlott 2014 őszétől. A ház valaha a szomszédos Lengyelben állt. Régóta lakatlan volt, tulajdonosa 2000. nyarán bontásra ítélte. A ház építője nem ismert, ezeket a kutatásokat még nem végeztük el, de annyi bizonyos, hogy németajkú földműves család építette. Az építés dátuma vélhetően az 1700-as évek második fele. Az eredeti háromszatú házat többször is átalakították, egy szobával bővítették. Egy tüzeset után az egész tetőszerkezetet újjáépítették, nagyobb nyílászárókat építettek be, és belső vályogtégla falat húztak a jobb hőtartás érdekében. Csak a bontás során derült ki, hogy a ház falazata fachwerk szerkezetű. Ekkor gyors döntés született arról, hogy a ház vázszerkezetének használható részeit megmentik. Az épületről felmérési rajzok készültek (köszönet a közreműködésért Lantos Miklósnak és feleségének, L. Imre Máriának, valamint a teljes felújítást segítő Dobosyné Antal Annának), a faváz részei egyedi jelölést kaptak, hogy később összeállíthatók legyenek. A jelölt elemeket Závodra szállították – ezután hosszú szünet következett. Újabb pályázati lehetőség csak 14 év múlva adódott, így csak 2014. őszén elkezdődhetett az építkezés. Az épület „Korabeli fachwerk lakóház rekonstrukciója” elnevezéssel épült újjá, építéstörté-

neti bemutatóházként. Az építkezés Závod mára elhagyatott utcájában zajlott. Az újjászülető épület egy szoba-konyha-szoba alaprajzi elrendezésű, háromszatú ház. Az eredeti elemeket portalanították, majd nagynyomású vízzel tisztították. A rovarkárosított részeket lebárdolták, ezt követően faanyagvédő szerekkel kezelték. Az alapozás hagyományos módon téglalapfallal készült, a lábazat hézagolt homokkőből épült. Ezt követte a falváz felállítása. Az épületszerkezetekhez bontott anyagokat (helyi homokkő, égetett téglá, vályogtégla, bontott cserép) használtak fel, a falváz nagy részét pedig az eredeti, korabeli fachwerk váz alkotja. A gerendaközök kifalazása sárba rakott vályogtégllal történt. Az építési munkák során hagyomá-

▲ Faragott támasz | fotó:Csernyus Lőrinc

nyos technológiákat alkalmaztak: csapolt, faszeggel rögzített ácskapcsolatok, sárba rakott vályogtégla falak, hézagolt kőlabazat, habarcsba rakott kúp- és szegélycserepek, teljes felületen bárdolt fagerendázat, tapasztott és meszelt falak, döngölt földpadló, épített tüzelőberendezés. A nyílászárók korabeli mintára készültek. A munkák során korabeli szerszámokat is használtak: bárd, vonókés, favéső, kézfűrész, szekerce stb. A hiányzó falváz elemeket, új tölgyfa gerendákkal pótolták, a tető fenyőből készült, minden beépített faanyagot rovar és farontó gombák ellen kezelték. A vízcsendesítő elemei a településen fellelt mintadarab alap-

ján készültek. Az oromfali fachwerk vázat az eredeti gerendákban talált csaplyukák és korabeli példák alapján rekonstruálták. A főhomlokzatra a településen fellelt mell-szorító gerenda került beépítésre, melynek vésett felirata tartalmazza a házigazda (Nicolaus Wehner) és felesége (Margaretha) nevét, az építés évszámát (1772), valamint egy latin szöveget: Gloria In Excelsis Deo, azaz Dicsőség az Istennek. A datált gerenda szövegezését újrifestették faszénből csiszolt por és tojássárgája keverékével. A falazott felületeket tapasztották, a nyílászárók vasalatai kovácsolt elemek, a helyiségekben döngölt földpadló készült. A meszelést ol-tott mésszel végezték.

Az utóbbi években Závod természeti és épített értékeit a külföldiek is felfedezték: mára a porták mintegy 15%-át külföldi tulajdonosok birtokolják. A tapasztalatokból leszűrhető, hogy épületeiket gondosan felújítják, a tervezéstől a munkák befejeztéig folytatott párbeszédnek köszönhetően támogatják a község ezzel kapcsolatos elképzeléseit, a színezés, homlokzatképzés, tömegformálás tekintetében elfogadják a tanácsot, bekapcsolódnak kulturális életünkbe, részt vesznek a település rendezvényein.

De vajon melyek a „závodi recept” összetevői?

- Önkormányzati háttér: rendezett települési környezet, anyagi és erkölcsi támogatás, helyi védelmi rendelet, pályázati együttműködés;
- Civil munkavégzés szükséges, mivel nincs önkormányzati alkalmazásban építésszakember;
- Megbízott települési főépítész (jelképes tiszteletdíjáról 2009-től lemondott);
- Pályázati lehetőségek: települési, országos, uniós (országos és térségi LEADER);
- Párbeszéd, a téma felszínén tartása (helyiek és külföldiek), folyamatos párbeszéd. „Előbb kérdezni, aztán építeni”;
- Távlati tervek, a jövőbeli munkák koncepciója;
- Következetesség, szigorú elszámolás;
- A részletek fontossága, melyek apróságoknak tűnnek, de ezek nélkül nem teljes a kép: felületképzés, színezés, bádogsmunkák, kémények, kerítések, szemétyűjtők, utcanevtáblák stb...

Az értékvédelmi munka, falukép-rekonstrukció folytatása fontos feladat. Egy-egy szép példa minden településen látható ugyan, de Závod legfőbb értéke az összkép, a természeti és épített környezet harmóniája. Ez szolgálhat alapjául a falusi és vallási turizmusnak, mely egyike lehet Závod kevés kitörési pontjának. A falu 60-70 pontján már sikerült az értékeket megőrizni, helyreállítani, rekonstruálni, és ez a jövőben is zajlik tovább. Bár a falu lakói szemében is felértékelődött az épített környezet, veszélyt jelent a giccs, a szépség fogalmának sokféle értelmezése, az önfejűség, makacsság, a műanyag ablak vagy a horvát ragasztott kő, a számtalan színben választható vékonyvakolatok, a tájidegen növényfajok divatja. A technikai fejlődés sem kedvez az örökségvédelemnek, mint például a korunkkal együtt járó Solar-rendszerek, riasztóberendezések. A megújuló energia használata üdvözlendő, a probléma forrása a telepített rendszerek helyének átgondolatlan megválasztása. Sajnos kevés a hazai pályázati forrás, az önkormányzat anyagi lehetőségei igen szűkösek. Závod kiesik az atomhulladék-elhelyezés kapcsán támogatott települések köréből, a falunak nincsenek komoly bevételei. Bár az uniós támogatással végzett munkák utófinanszírozásuk, bonyultak, elszámolásuk nehézkes, ezek a programok továbbra is nagy segítséget jelenthetnek a hagyományait őrző településnek.

